

1941.; Риффатерр 1992: Риффатерр М. Семантика поэтического текста / М. Риффатер // Новое литературное обозрение. – М., 1992. – №1.; Шкловский 1929: Шкловский В.О теории прозы / В. Шкловский. – М., 1929.

В статье анализируется процесс формирования символа и функционирования символа в художественном тексте. Исследуется процесс превращения примет символа в доминантный образ на материале творчества Евгения Маланюка.

Ключевые слова: слово, доминирующий образ, символ, художественный текст.

Валерій Боренко, асп. (Тернопіль)

ББК 82.091

УДК 82.0 159. 955

Теоретичні аспекти роману-епопеї в українському літературознавстві

У статті аналізуються основні напрямки і здобутки українського літературознавства на ниві дослідження теоретичних аспектів роману-епопеї. Значну увагу приділено характеристиці жанрової матриці роману-епопеї.

Ключові слова: роман, роман-епопея, романний жанр, жанрова матриця, романне/епопейне начало.

The article deals with the main trends and achievements of Ukrainian literary studies in the field of theoretical aspects of the epic novel. Special attention is paid to the characteristics of genre matrix of epic novel.

Keywords: romance, epic novel, novelistic genre, genre matrix, novel / epic datum.

У межах радянського і пострадянського наукового простору термін «роман-епопея» вже звично вживається на позначення тієї нової синтетичної форми роману, що виникла у першій половині XIX століття як вислід радикального оновлення онтології європейського континууму і розвитку художньої свідомості людства. Упродовж XIX – XX ст. роман-епопея засвідчив свою життєздатність як форма естетичного осмислення буття у його найважливіших проявах і закономірностях, явивши світові низку жанрових модифікацій (цикл романів, «романний ансамбль», роман-потік, роман-ріка, роман-симфонія, роман-фреска тощо).

Тип роману, який найчастіше ідентифікується літературознавцями і критиками за допомогою терміна «роман-епопея», широко представлений і в українській літературі (твори Б. Лепкого, У. Самчука, В. Шевчука, В. Дрозда та ін.). Специфічні особливості цих творів, у тому числі й ті, що стосуються аспектів жанрології, заакцентовано у розвідках Р. Гром'яка, М. Жулинського, В. Хархун, Т. Литвиненко, М. Ткачука, Г. Сиваченко, В. Панченка, Н. Колощук, М. Павлишина, Л. Яшиної та ін. «Питання про роман-епопею» Н.Бернадська кваліфікувала у своїх студіях як одне з «найбільш дискусійних у сучасному літературознавстві» [Бернадська 2005].

Водночас доводиться констатувати відсутність у вітчизняній науці про літературу праць, в яких загальнотеоретичні проблеми роману-епопеї було б піддано системному висвітленню, що й визначає *новизну і актуальність* обраної теми.

За *мету* у межах пропонованої розвідки ми обрали окреслення актуальної ситуації з вивченням загальнотеоретичних проблем роману-епопеї в сучасному українському літературознавстві. Для досягнення мети було поставлено такі *завдання*:

1) означити основні напрямки літературознавчої україністики, в межах яких висвітлюються загальнотеоретичні аспекти роману-епопеї;

2) з'ясувати термінологічний обсяг поняття «роман-епопея» у працях українських науковців.

Насамперед зазначимо, що набутки українського літературознавства у галузі вивчення роману-епопеї визначаються перш за все тим, що саме у просторі української науки про літературу виникла власне термінологема «роман-епопея», що на сьогодні зазнає широкого вжитку як цілком «легітимне» позначення того модусу існування романного жанру, який М.М. Бахтін номінував як «велика епічна форма». У професійному лексиконі літературознавців цей термін з'явився завдяки монографії львівського науковця О.В. Чичеріна «Возникновение романа-эпопеи», що вийшла друком наприкінці 1950-х років і була присвячена висвітленню проблеми кристалізації жанротвірних ознак роману-епопеї в процесі роботи Л.М. Толстого над «Війною і миром», а також аналізу пошуків і досягнень англійської і

французької літератур щодо роману-епопеї («Розгрому» Е. Золя, «Жана-Кристофа» Р. Роллана, «Саги про Форсайтів» Дж. Голсуорсі).

Роман-епопею львівський науковець визначав як «великий роман (з багатьма героями і багатьма сюжетними лініями). Його «великий масштаб» зумовлений тим, що в романі-епопеї йдеться про народ, автор роману-епопеї бачить людину, як «частинку», вписану в історичну епоху, роман-епопея авторитарний і претендує на «вичерпне розкриття усього й уся» [Чичерін 1958: 35]. При цьому вкрай важливою є та обставина, що О. Чичерін розглядав роман-епопею як *самостійний* жанр, котрий логічно продовжує ланцюг «оповідання – повість – роман – роман епопея» [Чичерін 1958: 6].

Поява розвідки О.В.Чичеріна не лише сприяла активному впровадженню в широкий обіг поняття «роман-епопея» як зручного терміну на позначення жанрової природи цілої низки знакових творів світової літератури. Твердження про жанрову самостійність роману-епопеї і власне «сконструйований» науковцем термін започаткували ряд дискусій про правомірність існування такого терміна і естетичну сутність роману-епопеї, які точаться й донині.

Намагаючись у межах пропонованої розвідки з'ясувати термінологічний статус поняття «роман-епопея» і окреслити ключові теоретичні аспекти цього жанрового утвору, зазначимо, насамперед, що з'ясування теоретичних проблем роману-епопеї відбувається в сучасному українському літературознавстві у двох пріоритетних напрямках. Перший з них має суто теоретичний характер і пролягає у річищі розв'язання загальних проблем жанрології; у межах другого дослідники торкаються ознак роману-епопеї у зв'язку з вивченням конкретних художніх доробків на ниві романістики.

Оцінюючи теоретичні напрацювання українського літературознавства в заявленій сфері, наголосимо, перефразовуючи Н.І. Бернадську, що осмислення теоретичних аспектів роману-епопеї неможливе без урахування надбань генології [Бернадська 2005] і засадничих генологічних категорій, таких, зокрема, як «рід» і «жанр». У зв'язку з цим зазначимо, що на сьогодні найбільш поширеним у літературознавстві є триступеневий поділ за

жанрами: рід-жанр-жанровий різновид (рід-вид-жанр). Водночас слід взяти до уваги, що ця традиційна тріада викликає не лише схвалення, а й критичні оцінки науковців. Так, наприклад, Нона Копистянська вважає, що поділ за жанрами є недосконалим, хоча й найбільш вдалим з того, що напрацьовано в генології на сьогоднішній день [Копистянська 2005: 14 – 16]. Т. Бовсунівська у своїй монографії «Основи теорії літературних жанрів» [Бовсунівська 2008] надає перевагу схемі, запропонованій А. Ткаченком у його підручнику «Мистецтво слова: вступ до літературознавства» [Ткаченко 2003]: рід-вид-жанр-різновид. У такий спосіб znana українська дослідниця визнає пріоритет «родовидо-жанрової вертикалі» [Бовсунівська 2008: 13] як схеми організації родо-жанрової системи, де вид розуміється як «стійкий тип поетичної структури в межах поетичного роду» [Бовсунівська 2008: 13].

Водночас ця схема видається непридатною для визначення жанрової сутності роману-епопеї, оскільки у відповідності до неї роман-епопею слід було б ідентифікувати як жанр, що входить до виду «роман» (тобто є, по суті, *підвидом* роману), що не відповідає точці зору О. Чичеріна на роман-епопею як самостійний жанр, яку ми поділяємо. Тому більш прийнятною нам видається естетична ідентифікація роману-епопеї через вертикаль «рід-жанр-жанровий різновид», запропонована у підручнику О. Галича, В. Назарця. Є. Васильєва «Теорія літератури» [Галич 2001]. У цій схемі роман-епопея логічно ідентифікується як один із жанрів епічного роду літератури – поряд з повістю, оповіданням/новелою. Водночас рубрика «жанровий різновид» дозволяє термінологічно ідентифікувати особливості «морфологічної сутності» конкретних романів-епопей, увиразнити питомі для них «явища художнього синкретизму», що спричиняють появу «нового синтетичного виду роману» [Клеофастова 2002], як це робить Т.В. Клеофастова, визначаючи «Червоне Колесо» О. Солженіцина як «історико-дослідницький роман-епопею» [Клеофастова 2002].

Чи не вперше після О. Чичеріна найбільш продуктивно до питань жанру роману-епопеї підійшов Б. Іванюк. Виступивши одним із авторів у колективній праці чернівецьких науковців «Лексикон загального і порівняльного літературознавства» (Чернівці, 2001), він фактично «легітимізував» термінологему

«роман-епопея» у статті з одноіменною назвою [Лексикон 2001: 495 – 496]. У ній автор ідентифікує «роман-епопею» як епічний жанр, що «структурує у собі ознаки роману та епопеї» [Лексикон 2001: 495].

Тим не менш, незважаючи на ґрунтовність і докладність статті Б. Іванюка, в якій роман-епопею осмислено як, за Ноною Копистянською, *генологічний предмет*, тобто естетичну даність, що «об'єктивно існує у мовному оформленні, незалежно від наших правильних чи неправильних уявлень» [Копистянська 2005: 11], у сучасній літературознавчій україністиці немає одностайності щодо роману-епопеї. Так, Н. Копистянська вважає уведений О. Чичеріним термін «дуже продуктивним» [Копистянська 2005: 13].

Іншу позицію у цьому питанні займає Ніна Бернадська. Позиціонуючи роман як «найпрезентабельніший вид епіки» [Бернадська 2005], вона вбачає у ньому «універсальний жанр, який здатний відтворити найширше коло життєвих явищ, порушувати кардинальні проблеми духовного, морально-етичного, екзистенційного, соціального, суспільного, метафізичного планів, створювати цілісні картини життя, сповнені складних перипетій і суперечностей, глибоко й всебічно досліджувати людські характери в їх становленні й розвитку, в найрізноманітніших зв'язках зі світом» [Бернадська 2005]. Науковець указує, що на противагу класичній епопеї, характерна риса якої – колективний герой, у романі дія зосереджується на змалюванні долі приватної людини у її найрізноманітніших зв'язках з буттям. Відтак, за твердженням Н. Бернадської, «епічний зміст роману може бути потрактований як авторська концепція особи та універсуму (а не лише дійсності), як зображення стосунків, взаємозв'язків і взаємовідштовхувань між суб'єктом та об'єктивним і надприродним світом (а не лише реальністю)» [Бернадська 2005]. Жанроутворюючою ознакою роману науковець вважає зображення людини як приватної особи. Його формальними ознаками позиціонуються здатність роману до численних ретардацій, виокремлення певних завершених фрагментів, множинність точок зору на основну подію.

Водночас на підставі аналізу своєрідності тематики й проблематики «Волині» У. Самчука, а також історії пошуків

виваженого визначення жанрової сутності «Війни і миру» Л. Толстого, Н. Бернадська робить висновок про «штучність і неорганічність» терміна «роман-епопея». Визначаючи роман-епопею як «метажанрове» утворення, вона стверджує, що воно є «породженням соцреалістичного канону, а епіку вивершує (і вивершував) роман, який і в минулому, і сьогодні визначає шляхи й перспективи розвитку літератури» [Бернадська 2005].

Іншим напрямком осмислення жанротвірних прикмет роману-епопеї, представленим головним чином дисертаційними дослідженнями 2000-х років (Т.В. Клеофастова, Н.С. Дашко, С.В. Бородіца та ін.), є вивчення художньої природи окремих творів української літератури, на які – як вже «готова» – екстраполюється жанрова матриця роману-епопеї. У цьому сенсі достатньо показовим є насамперед перелік творів, що ідентифікуються авторами як роман-епопея: «Листя землі» Вол. Дрозда, «Волинь» Уласа Самчука, пенталогія Богдана Лепкого «Мазепа» тощо. Ці твори характеризуються передусім значним обсягом і тривалістю зображеного у них проміжку часу. Так, наприклад, роман «Листя трави» охоплює період майже у сто років, змальовуючи доленосні для української нації події: революції початку ХХ ст., війни – громадянську та Вітчизняну, голодомор, репресії, Чорнобильську аварію. Ця широта і панорамність історичного тла, на якому розгортаються долі головних героїв твору, дає підстави, зокрема, Н.С. Дашко говорити про те, що жанрові рамки роману затісні для «Листя землі», і слід вести мову про *жанровий синкретизм* цього твору. Спираючись на праці вітчизняних і російських літературознавців, дослідниця обґрунтовує правомірність визначення жанру «Листя землі» як роману-епопеї і окреслює найбільш присутні ознаки цієї *жанрової матриці* як масштабного багатосюжетного твору, події якого охоплюють значний часовий проміжок, а іноді й географічний простір; у якому відтворено зміну поколінь, наявна велика кількість персонажів, які постають як індивідууми, у тісному взаємозв'язку та діалектичному розвитку (насамперед духовному); узагальнено йдеться про народ [Дашко 2008]. При цьому, як наголошує Н.С. Дашко, «об'ємність роману-епопеї не лише зовнішня, але й внутрішня: письменник прагне багатогранно розкрити 'діалектику душі' кожного з героїв» [Дашко 2008].

Роман-епопея мислиться дослідницею як «твір з такою структурою, яка дозволяє поєднати в одне ціле історичне, загальнолюдське й особисте, психологічне й філософське» [Дашко 2008]. Прикметно також, що Н.С. Дашко чітко увиразнює відмінність між античною епопеєю, в основі якої лежить поетична стихія героїки й міфологічна свідомість, і епопеями Новочасся, які будуються на переважно реалістичному сприйнятті світу, хоча й не позбавлені народно-міфологічних ознак. Основна мета сучасного роману-епопеї, як висновує автор аналізованої розвідки, полягає в осмисленні долі окремої людини в її співвідношенні з народною долею, у проникненні в суть історичного процесу. Сюжетна будова роману-епопеї визначається прагненням до художнього відтворення народного життя в його цілісності, зображення світу в його повноті та єдності. Відтак жанровий синкретизм роману Вол. Дрозда «Листя землі» Н.С. Дашко вбачає у поєднанні і динамічній взаємодії у ньому ознак різних жанрових форм, передусім роману й епопеї. Найпосутнішими прикметами романного жанру в «Листі землі» дослідниця вважає зображення життєвих доль багатьох персонажів, створення узагальнених характерів через індивідуальне, інтерес до життя окремої людини і цілого суспільства, глибинне осмислення історичних процесів та явищ, розгалуженість сюжетних ліній, органічне переплетення різних видів мовленнєвої структури. Водночас зображені події, явища, долі героїв, за слухним спостереженням дослідниці, відзначаються епопейним часовим виміром (від 80-х років XIX до 80-х років XX століття; окрім того, сюжетний час розширюється завдяки часові міфологічному), якому відповідає і просторовий масштаб.

Істотні жанрологічні прикмети роману-епопеї заакцентовує у своєму дисертаційному дослідженні «Жанрова структура романів Уласа Самчука в контексті західноукраїнської романної прози 30-40-х р.р. XX ст.» [Бородіца 2000] С.В. Бородіца. Ідентифікуючи, зокрема, роман «Волинь» з точки зору його жанрової організації як роман-епопею, дослідниця характеризує його як «особливе синтетичне утворення», «генетично складну жанрову форму, своєрідно організовану романну структуру», питомими для якої є «міцні внутрішні зв'язки і сюжетно-композиційна цілісність» [Бородіца 2000]. Специфіку «Волині» як «романно-епопейної

структури» дослідниця вбачає в її всеосяжності, широті в охопленні життєвого матеріалу, у тому, що твір порушує важливі національні проблеми буття народу, що на загал «сприяють постановці проблем загальнонародного значення, детальному висвітленню і філософському осмисленню різних площин людського буття у складну і суперечливу епоху, коли з'ясовуються закони історії і роль особистості у ній» [Бородіца 2000]. Підкреслюючи епічну широту, монументалізм і панорамність Самчукової епопеї, дослідниця наголошує, що вона «на сучасному рівні засвоїла і модифікувала епопейне начало гомерівського типу».

Привертає увагу й наступне. Відзначаючи, що у «Волині» «послідовно простежується духовне становлення героя, його болісні хитання, морально-філософські роздуми про шляхи пошуку себе і сенсу життя» [Бородіца 2000], дослідниця співвідносить роман Самчука з тим типом роману, який в європейській традиції називають романом виховання. Одним із його класичних зразків дослідниця називає «Жана Крістофа» Р. Роллана. Жанротвірні ознаки цього типу романів С.В. Бородіца вбачає у «включенні особистості в потік історії, змалюванні її в соціальних зв'язках» [Бородіца 2000], що сприяє глибокому й всебічному дослідженню людини, моральних конфліктів, еволюції світосприйняття, яке відбувається в тісних взаємовідношеннях з різними верствами соціального оточення [Бородіца 2000].

Істотним надбанням в царині дослідження новітніх модифікацій роману-епопеї стала дисертація Т.В. Клеофастової [Клеофастова 2002], присвячена епохальному роману О. Солженіцина «Червоне колесо», в якому на достовірному історичному матеріалі змалювано широку панораму життя Росії періоду Першої світової війни та революцій. Докладно аналізуючи запеклу полеміку, що свого часу точилася навколо «Війни і миру» як – майже через століття – і навколо «Червоного колеса» О. Солженіцина, авторка визначає жанрово-видову (тематичну) специфіку цього твору як *«історико-дослідницький роман-епопея»*. Справедливо стверджуючи, що на сучасному етапі все розмаїття і складність проблем перебудови світу в його подальшому розвитку навряд чи може втілитися у формі, вперше відлитій у «Війні і мирі», попри всю нестаріючу досконалість цього твору, в романі

О. Солженіцина, за висновком Т. Клеофастової, все ж наявні всі ознаки епопеї, які на сьогоднішній день визнаються дослідниками як такі: а) епопея – це твір, що розповідає про життя народу в переломні моменти історії; б) в епопеї приватне життя особистості якнайтісніше пов'язане з історією нації; в) мета епопеї – показати долю цілого народу, відтворити його минуле й сьогодення, зазирнути в майбутнє; г) для епопеї характерне народно-героїчне начало; д) епопея – твір, в якому історичні катаклізми постають як наслідок цілеспрямованих дій певної частини соціуму; є) для епопеї властивим є відтворення епічної моделі світу.

Таким чином, наведені спостереження дозволяють стверджувати, що поняття «роман-епопея» уже перетворилося на жанрову матрицю як певний «інваріант жанру, сукупність рис, що зберігаються незмінними за будь-яких його змін» [Лекесикон 2001: 199]. Попри існуючі дискусійні моменти, термін «роман-епопея» твердо вкорінився в українському літературознавстві і широко використовується в наукових студіях. Подальший напрямок досліджень у цій галузі пов'язаний із дослідженням наявних «морфологічних» модифікацій жанру роману-епопеї насамперед в літературах Європи.

Література: *Бернадська 2005*: Бернадська Н.І. Теорія роману як жанру в українському літературознавстві; автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філол. наук: 10.01.06 / Ніна Іванівна Бернадська. – К., 2005. – 36 с. [Електронний ресурс]; режим доступу до джерела: <http://disser.com.ua/contents/6288.html> ; *Бовсунівська 2008*: Бовсунівська Т.В. Основи теорії літературних жанрів : монографія / Тетяна Володимирівна Бовсунівська. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – 519 с.; *Бородіца 2000*: Бородіца С.В. Жанрова структура романів Уласа Самчука в контексті західноукраїнської романної прози 30-40-х р.р. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: 10.01.01 / Світлана Василівна Бородіца. – К., 2000. – 18 с. [Електронний ресурс]; режим доступу до джерела: <http://referatu.net.ua/referats/7569/145329> ; *Галич 2001*: Галич О. Теорія літератури : підручник [для студ. філол. спец. вищих закладів освіти] / О.Галич, В. Назарець. Є.Васильєв. – К. : Либідь, 2001. – 486 с.; *Дашко 2008*: Дашко Н. С. Проблемно-стильовий поліфонізм роману-епопеї «Листя землі» В. Дрозда; дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.01.01 / Наталія Станіславівна Дашко. – Дніпропетровськ, 2008. – 22 с. [Електронний ресурс]; режим доступу до джерела:

<http://dissertation.com.ua/node/678079> ; Клеофастова 2002: Клеофастова Т. В. «Червоне Колесо» О.І. Солженіцина в контексті розвитку російської літератури ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філол. наук : 10.01.02 / Тетяна Вікторівна Клеофастова. – К., 2002. – 34 с. [Електронний ресурс]; режим доступу до джерела: <http://disser.com.ua/contents/6828.html>; Копистянська 2005: Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства / Нонна Хомівна Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.; Лексикон 2001: Лексикон загального і порівняльного літературознавства / [за ред. А.Р. Волкова, О. Бойченка та ін.]. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с. Ткаченко 2003: Ткаченко А. О. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства: підручник [для студ. гуманіт. спец. вищих навч. закладів] / Анатолій Олександрович Ткаченко. – [2-е вид., випр. і доповн.]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.; Чичерин 1958: Чичерин А. В. Возникновение романа-эпопеи / Алексей Владимирович Чичерин. – М.: Сов. писатель, 1958. – 372 с.

В статтє анализируются основные направления и достижения украинского литературоведения в сфере исследования теоретических аспектов романа-эпопеи. Значительное внимание уделено характеристике жанровой матрицы романа-эпопеи.

Ключевые слова: роман, роман-эпопея, романский жанр, жанровая матрица, романное / эпопейное начало.

Олена Бровко, доц.. (Луганськ)

ББК 83.3 (4 УКР)

УДК 82-3.09'6

Геральдика й емблематика: літературознавчі проєкції

Стаття присвячена геральдичній конструкції як художньому прийому й особливості зображення в українській бароковій прозі. Дослідження міжкультурних комунікацій в художньому просторі розкриває універсальність естетики бароко.

Ключові слова: геральдична конструкція, емблема, епіка, бароко.

*Brovko O. O. Heraldry and emblems: study of literature projections
The article centers on the employment of the heraldic construction
artistic method and the peculiarities of images in the Ukrainian Baroque prose.
The research of the transcultural communications in the artistic space, allows
to define Baroque aesthetics as the universalistic functions.*